

Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності

Маліновська Валентина Миколаївна,
*заступник начальника юридичного відділу
секретаріату Вищої ради юстиції*

Важко точно сказати, коли людина відчула необхідність свідомо контролювати свої дії.

Основи відповідальності як соціального явища було закладено вже в моральних нормах первіснообщинного ладу. У античних філософів ідея відповідальності входила до критеріїв «справедливість», «розумність» як необхідна поведінка, як неухильне слідування законам. Теоретичне обґрунтування категорія «відповідальність» отримала в середині ХІХ ст., зокрема, в роботі Л.Феєрбаха «О спиритуалізме и материализме» [10, с. 1].

Згодом виникає нове розуміння і сприйняття відповідальності як вчення про добродетності. Так, у вченні Геракліта про Логос як загальну і єдину основу світу поставлено основну етичну проблему – відношення того, як поводитись себе реальні люди, до того, як вони повинні себе поводитись [6, с. 61–62]. Тобто вчення Геракліта показує можливість вибору людиною варіанту поведінки, а значить, передбачається відповідальність за результати цього вибору.

Антична етика, починаючи з софістів, Демокріта і Сократа, аналізує питання про те, що є найвищим благом для досконалої особи і яким чином це благо реалізується. «Людина повинна оцінювати свої вчинки не лише з точки зору оточуючих, але й з позицій власного морального відношення до них», – писав Демокріт [6, с. 52, с. 170].

Аристотель, у свою чергу, дії людини розподіляв на дві групи: довільні і недовільні. Добродетельні дії завжди є довільними, для їх аналізу Аристотель вводить поняття наміру. Намір ґрунтується на попередньому виборі різних варіантів поведінки, в ході чого відбувається зіткнення, боротьба мотивів. Моральному індивіду властива потреба прийняти всю відповідальність за прийняті рішення. Людину Аристотель визначає не лише як розумну істоту, але й як істоту політичну. Індивіда він розглядає через його відношення з іншими людьми і перш за все з державою. Моральність же для Аристотеля полягає у тому, що людина, маючи свободу вибору, живе і діє в рамках норм поведінки, корисних для міста-держави, гармонійність в якій досягається завдяки добродетності і щастю громадян [10, с. 1].

В період після Аристотеля моральність індивіда відривається від його громадянського, політичного життя, що відповідним чином впливає на розуміння відповідальності людини перед суспільством і перед власною совістю.

Соціальна відповідальність виникає одночасно з суспільством. Її формування пов'язане з розвитком людини як соціальної істоти, суспільних

відносин, коли поведінка особи набуває суспільної значущості і тому починає регулюватися за допомогою соціальних норм.

Категорія відповідальності як загальносоціологічна категорія в науці стала предметом дослідження ще у 60-ті роки ХХ ст. Однією з перших фундаментальних робіт з даної проблеми є кандидатська дисертація А.П. Черемніної «Проблема відповідальності в етиці», де було дано глибокий аналіз відповідальності як загальносоціального явища.

Автор зробила висновок про те, що відповідальність виникає в результаті соціальної необхідності узгодження поведінки людини з системою суспільних відносин як сфера меж, рамок необхідної поведінки людини, вимог суспільства (чи класу) до індивіда, як невідворотність надавати звіт за свою поведінку перед особою чи організацією, які мають право закликати до звіту. Відповідальністю є «соціальне відношення обмеження свободи кожного індивіда з позиції інтересів суспільства, покладання волі суспільства на вільну свободу індивіда, направлення його активності в певні рамки». Отже, розрізняють зовнішню форму, негативний аспект відповідальності – підзвітність, необхідність відповідати, ставлення в провину, покарання; і внутрішню форму, позитивний аспект відповідальності як «розуміння людиною свого зв'язку з суспільством», як «готовність прийняти соціальний контроль і виконати пред'явлені суспільством вимоги». Підкреслюється, що історично першою була форма зовнішньої відповідальності, акцент якої поступово переносився на внутрішню форму, у зв'язку з чим візувалося становлення людей як особистостей.

Визначення поняття соціальної відповідальності, надане В.М. Хомичем, відображає як особистісну, так і суспільну сутність відповідальності, механізм її реалізації та забезпечення. «Соціальна відповідальність» – це складне суспільне відношення, що полягає у свідомо-вольовому самообмеженні особою суб'єктивної свободи згідно з вимогами схвалюваної суспільством необхідності [9, с. 26].

Загальним для багатьох визначень соціальної відповідальності є те, що відповідальність розглядається як форма взаємозв'язку і взаємодії суспільства і особи. Соціальна відповідальність визначається як підзвітність, як відношення особи до соціальних вимог, що виражається у конкретних діях, як свідомо-вольове відношення людини до пред'явлених суспільством вимог і обов'язок неухильного їх дотримання, як відповідна позитивна чи негативна оцінка діяльності людини з боку суспільства. Отже, соціальна відповідальність є одним з проявів зв'язку і взаємозалежності особи і суспільства.

Методологічною основою вироблення поняття відповідальності є аналіз співвідношення категорій свободи і необхідності. Відповідальність завжди і нерозривно пов'язана з необхідністю дотримання приписів, правил поведінки, підкорення, узгодження своєї поведінки з об'єктивними законами природи та суспільства. Якщо немає необхідності у дотриманні яких-небудь норм, приписів, то немає і відповідальності.

Відносно сутності та походження соціальної відповідальності індивіда можна сказати, що відповідальність особи має соціальну природу, передбачену як суспільним характером відносин, так і особливостями самої особистості, її місцем у системі зазначених відносин.

Соціальна відповідальність виникає тоді, коли поведінка індивіда має суспільне значення та регулюється соціальними нормами. Суспільство розвивається і в процесі розвитку складаються відповідні відносини між людьми у вигляді взаємних прав та обов'язків, що закріплюються у певних нормах. Ці норми неоднакові і виступають як звичаї, традиції, табу та ін. Ще в додержавному суспільстві їх порушення розглядалося як посягання на інтереси роду чи племені та підлягало негайному засудженню – вже тоді мала місце відповідальність індивіда.

З появою держави та поділом суспільства відповідальність набула більш досконалої форми. Діючі соціальні норми стали більш багатоманітними, що і зумовило існування кількох видів соціальної відповідальності: політичної, моральної, юридичної та ін. Її сутність полягає вже в обов'язках індивіда виконувати відповідні політичні, моральні, юридичні вимоги, які ставить перед ним суспільство, держава, колектив.

Д.І. Бернштейн, вивчаючи дану проблему, предметом свого дослідження визначає соціально-нормативну відповідальність, визначаючи її як соціальну відповідальність у вузькому розумінні, адже у широкому розумінні будь-яка відповідальність є соціальною, оскільки є відповідальність перед людьми, суспільством. В соціальній відповідальності, на його думку, слід розрізняти два аспекти, два значення стосовно усіх соціальних норм: а) відповідальність за виконання обов'язку, що передбачена соціальною нормою; б) відповідальність за порушення такого обов'язку.

Відповідальність за виховання означає обов'язок суб'єкта вчинити дії відповідно до вимог соціальних норм, обрати найбільш оптимальний, раціональний варіант поведінки, відзвітувати за виконання (якщо це вимагається) і прийняти на себе наслідки невиконання чи неналежного виконання своїх обов'язків (тобто зазнати виправного впливу з боку певних соціальних сил і відшкодувати у тій мірі, в якій це можливо, спричинену шкоду).

Відповідальність за порушення вимог соціальних норм означає обов'язок суб'єкта відповідальності прийняти на себе негативні наслідки невиконання чи неналежного виконання вимог соціальної норми, тобто стати об'єктом осуду, об'єктом застосування заходів виправного впливу (зазнати їх) з боку суспільства, держави, колективу, соціальної групи і т.д. (залежно від того, ким встановлена і хто зацікавлений у дотриманні даної норми) і своїми діями відшкодувати, компенсувати (наскільки це можливо) спричинену шкоду [2, с. 35–36].

Ці два аспекти відповідальності вказують на існування позитивної (перспективної) та негативної (ретроспективної) відповідальності.

Тобто, виходячи з даного положення, суб'єктивно для порушника соціальної норми відповідальність завжди настає як несприятливі наслідки порушення. Об'єктивно для суспільних сил, що впливають на порушника, і для тих, в чийх інтересах здійснюється такий вплив, зазначені несприятливі наслідки цілком бажані, адже тільки за їх допомогою механізм відповідальності за порушення починає працювати.

При всій своїй складності і самостійній значущості поняття відповідальності за порушення вимог соціальних норм є складовою частиною загального поняття відповідальності за виконання вимог, охоплюється ним по змісту [2, с. 36].

Класифікація соціальної відповідальності залежить від сфери соціальної діяльності, у зв'язку з чим виділяють політичну, моральну, суспільну, юридичну та інші види відповідальності.

Відповідальність соціальна і юридична співвідносяться одна з одною як рід та вид. Так їх розглядає не лише загальна теорія права, але і всі галузеві юридичні науки.

Соціальна відповідальність на особистісному рівні стикається з правом, правовим регулюванням лише в аспекті покладення на громадян певних обов'язків і наділення їх певними правами. Будь-яке суспільство являє собою закріплену взаємними правами і обов'язками сукупність людських індивідуумів. Більшість відносин людей набувають правової форми, і тим самим забезпечується можливість примусового (за необхідності) ствердження відповідних відносин між суб'єктами суспільних утворень. Особливість суспільних вимог, передбачених правом, полягає у тому, що держава забезпечує можливість примусового їх здійснення, якщо суб'єкт, до якого звернуті ці вимоги, не буде їм слідувати. Правова вимога формулюється у вигляді юридичних обов'язків у формі конкретних або загальних правовідносин [3, с. 26].

Однак притягнення до юридичної відповідальності ще не означає подолання тих умов, які породили правопорушення. У особи правопорушника перш за все має зародитися почуття особистої моральної відповідальності. Тобто правові вимоги повинні постійно взаємодіяти з моральними, перевірятися останніми.

З огляду на викладене, можна виділити основні види соціальної відповідальності як підсистеми цих відносин.

Так, А.Ф. Плахотний пропонує багатопланову характеристику структури соціальної відповідальності. Залежно від суб'єкта він виділяє особисту і суспільну відповідальність. Якщо брати до уваги взаємозв'язок «суспільство – особа», то соціальна відповідальність, на його думку, – це соціальний механізм контролю, користуючись яким, суспільство забезпечує узгодження особистих і суспільних інтересів, направляє поведінку людей в необхідне, суспільно корисне русло. Зворотній напрямком цього зв'язку (від особи до суспільства) характеризує відповідальність як найважливішу моральну і соціально-психологічну якість особи. У цьому, на думку автора,

проявляється об'єктивна і суб'єктивна сторони відповідальності, про які вже згадувалося вище.

Окрім цього, вчений пропонує розподілити соціальну відповідальність за способами регулювання і забезпечення (правова і моральна), а також у часовому вимірі: відповідальність за минуле, за вже вчинене діяння – ретроспективна сторона, та відповідальність за майбутні дії – перспективна сторона. Дослідник пропонує також соціальну відповідальність класифікувати за видами соціальних ролей, кожній з яких відповідає своя форма відповідальності – політична, цивільна, партійна, виробнича, професійна, сімейна [8, с. 74].

Л.І. Грядунова відзначає, що соціальну відповідальність можна класифікувати за різними підставами, зазначаючи, що різні види відповідальності виступають при аналізі родового поняття (соціальної відповідальності) як елементи системи. У свою чергу кожний з видів відповідальності має свої структурні підрозділи. З точки зору сфер (конкретних форм) її прояву вона пропонує таку структуру соціальної відповідальності:

- політична відповідальність, тобто відповідальність особи чи групи за дії, що торкаються соціально важливих інтересів;
  - цивільна відповідальність, яка передбачає дотримання громадянином конституції країни та виконання відповідних обов'язків;
  - виробнича відповідальність, що виражає відповідальність за результати своєї праці;
  - правова відповідальність, яка проявляється у сфері взаємовідносин особи і суспільства, громадянина та держави;
  - моральна відповідальність, тобто усвідомлена особою.
- Необхідність узгоджувати і творчо направляти свою поведінку в інтересах суспільства; відповідальність у сфері сімейно-побутових відносин [3, с. 31–38].

Більш вдалий підхід до аналізу структури соціальної відповідальності пропонує В.Н. Кудрявцев. Соціальну відповідальність він розподіляє на дві підсистеми відносин з огляду на відношення ретроспективні, в яких суб'єкт – особа, група, клас і навіть суспільство – відповідають за вчинені дії (у тому числі і за проступок). Відповідальність тут проявляється, по-перше, як система соціальної підзвітності, по-друге, як санкція за дії, що не відповідають інтересам суспільства. Санкція може бути як моральна, так і правова; правове покарання у суспільстві супроводжується моральним осудом. Відповідно до цього в якості підсистеми виділяються моральна і правова відповідальність. Остання складається із підвидів: кримінальна, цивільно-правова, адміністративна, матеріально-правова, фінансова і т.д.

Виходячи з наведеного, можна констатувати, що соціальна відповідальність особи є невід'ємним атрибутом будь-якого суспільного організму, характеризує її соціальну структуру. Під нею ми розуміємо систему відносин між людьми в межах необхідної поведінки, вимог

суспільства щодо індивіда, і як невідворотність надавати звіт за свою поведінку. Таким чином, можна вказати на основну характеристику поняття соціальної відповідальності – вона розглядається як форма взаємозв'язку і взаємодії суспільства і особи.

Як зазначалося вище, відповідальність соціальна і юридична співвідносяться одна з одною як рід та вид.

Варто зазначити, що на особистісному рівні соціальна відповідальність стикається з правом, правовим регулюванням лише в аспекті покладення на громадян певних обов'язків і наділення їх певними правами. Будь-яке суспільство являє собою закріплену взаємними правами і обов'язками сукупність людських індивідуумів. У класовому суспільстві більшість відносин людей набувають правової форми, і тим самим забезпечується можливість примусового (за необхідності) ствердження відповідних відносин між суб'єктами суспільних утворень. Особливість суспільних вимог, передбачених правом, полягає у тому, що держава забезпечує можливість примусового їх здійснення, якщо суб'єкт, до якого звернуті ці вимоги, не буде їм слідувати. Правові вимоги формулюються у вигляді юридичних обов'язків у формі конкретних або загальних правовідносин.

Відповідальність як соціальна категорія відображає двосторонній зв'язок індивіда і суспільства, членом якого він є, щодо встановлених нормативів поведінки. З одного боку, цей зв'язок спрямований від суспільства до своїх членів, до їх соціальної поведінки, а з другого, – є ставленням особи до вимог, що до неї висуваються. У зв'язку з цим у юридичній літературі відповідальність розглядається у двох аспектах:

- відповідальність як реакція (система відповідей) суспільства на поведінку індивідів;
- відповідальність як система відповідей особи на вимоги суспільства.

Відрізняючи юридичну відповідальність від інших видів соціальної відповідальності, можна помітити її характерні відмінні ознаки:

1. Юридична відповідальність складається з двох аспектів: норм матеріального і норм процесуального права, причому процесуальне право лише регулює порядок і умови покладання, застосування юридичної відповідальності за правопорушення.

2. Юридична відповідальність за своїм характером є вужчою за поняття «соціальна відповідальність».

3. Юридична відповідальність застосовується за порушення правових норм і має наслідком певні «покарання».

4. Юридична відповідальність має місце лише за невиконання або порушення певних норм, закріплених у нормативно-правових актах, що видаються органами державної влади і управління або їх посадовими особами у межах повноважень та у певний спосіб.

5. Юридична відповідальність є однією із форм прояву державного примусу чи заохочення.

Виходячи з цього, слід розрізняти власне юридичну відповідальність від заходів, що використовуються у процесі її застосування. Так, у вітчизняній юридичній науці при дослідженні вказаних явищ виділяють такі характерні ознаки юридичної відповідальності.

По-перше, міри юридичної відповідальності передбачені законом, правовими нормами. Це відповідальність лише за законом.

По-друге, усі вони застосовуються лише тоді, коли вчинено дії, що суперечать закону, праву. Отже, це відповідальність саме за правопорушення.

По-третє, усі вони здійснюються органами держави, яким громадянин зобов'язаний (на підставі закону) дати відповідь за свої проступки і які, зі свого боку, мають право (причому юридичне право) притягти до відповідальності. Отже, це завжди відповідальність перед державою.

По-четверте, ці міри виражаються у примусовому позбавленні (або обмеженні) правопорушника певних благ, цінностей, можливостей. Отже, це примусово караюча відповідальність.

По-п'яте, ці міри завжди виражають осудження правопорушника саме державою, гостро критичну, безумовно незадовільну оцінку його поведінки. Така оцінка звучить не тільки у «відповіді» держави на правопорушення, а й у реакції на проступок з боку громадськості, колективу, батьків. Юридична відповідальність завжди поєднується з моральною відповідальністю [4, с. 215–216].

Дані ознаки охарактеризовані здебільшого з позиції ретроспективної відповідальності, однак це не звужує характеристики юридичної відповідальності стосовно її відмінності від інших видів соціальної відповідальності.

Таким чином, юридичну відповідальність можна охарактеризувати як усвідомлення суб'єктом права своїх дій у процесі реалізації наданих прав і покладених на нього обов'язків, вольове рішення діяти згідно з вимогами закону (позитивна відповідальність) та як можливість зазнання певних обтяжень (обмежень, «покарань») у випадку порушення норм права (ретроспективна відповідальність).

Враховуючи викладе, можна зробити висновок, що юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності є важливим засобом забезпечення законності і правопорядку в країні, дотримання прав і свобод людини та забезпечення належної реалізації державними органами та їх посадовими обов'язками своїх повноважень, визначених законом, отже, є істотним фактором побудови правової держави в Україні.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. *Общая теория права.* – М. : Юрид. лит., Т. 2 – 1992. – 360 с.
2. Бернштейн Д.И. *Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения.* – Ташкент : Издательство «ФАН». – 1989. – 145 с.
3. Грядунова Л.И. *Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма.* – К. : Вища школа. – 1979. – 132 с.
4. *Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В.В.Копейчикова.* – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 320 с.
5. Молдаван В.В. *Основи держави і права: Опорні контексти.* – К. : Юмана, 1996. – 176 с.
6. *Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / Общ. ред. М.А.Дынника.* – М. : Госполитиздат, 1955. – 239 с.
7. Платон. *Государство. Законы. Политика.* – М. : Мыслитель, 1998. – 798 с.
8. Плахотный А.Ф. *Проблемы социальной ответственности.* – К. : Вища школа, 1981. – 191 с.
9. Хомич В.М. *Социалистическая ответственность и право // Право и демократия.* – 1989. – № 2. – с. 19–31.
10. Чепульченко Т.О. *Соціальна відповідальність: поняття та сутність // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: Зб. наук. праць.* – Київ : ІВЦ «Політехніка», 2010. – № 1(5) – 142 с.